

Koeru Keskkool

KODU-UURIJA ARNOLD HAAVASALU

Uurimistöö

Autor: Helin Kind, 11. klass

Juhendaja: õp Reet Aule

Koeru 2020

SISUKORD

SISSEJUHATUS	3
1. ELULUGU	4
2. TÖÖ KODU-UURIJANA	15
2.1. Kodukandilugude pajataja ajaleheveergudel	15
2.2. Rahvaluulekoguja	17
2.3. Lühivormid	18
2.3.1. Vanasõnad ja aforismid	18
2.3.2. Kõnekäänud	19
2.3.3. Mõistatused	20
2.4. Rahvajutud	20
2.4.1. Naljandid ja pilked	20
2.4.2. Pajatused ja uskumused	21
2.5. Rahvalaulud	23
2.5.1. Lõppriimilised rahvalaulud	24
2.5.2. Mängud	25
2.6. Üleskirjutisi kuulmis- ja nägemispuude kohta Paide rajoonist	25
2.7. Koeru valla muuseumi asutaja	26
KOKKUVÕTE	29
KASUTATUD MATERJALID	31
LISA 1. PEREPILDID	34
LISA 2. ARNOLDI HAUAPLATS JA MÄLESTUSTAMM	35
LISA 3. PILDID ARNOLDIST	36
LISA 4. ÜHE RAHVAJUTU JÄLGEDES	37
LISA 5. TEATIS KOOSTÖÖST KEELDUMISEST	40
LISA 6. ARNOLDI VANAISA JUTUSTUS	41
LISA 7. KÄSIKIRJALINE MATERJAL	42

SISSEJUHATUS

Igale poole, kus inimene töötab, jätab ta osa oma hingest.

Henryk Sienkiewicz

Leidub vähe inimesi, kes oleks pika eluea jooksul oma kodupaiga kultuuri säilitamiseks nii palju panustanud. Üks sellistest meestest oli Arnold Haavasalu.

Minu uurimistöö teema on „Kodu-uurija Arnold Haavasalu“. Töö eesmärk on anda ülevaade tema elust ja tegevusest kodu-uurijana. Valisin selle teema, sest tegemist oli minu kodukandi inimesega, mistõttu pakkus see mulle suurt huvi. Uurimistöö on minu panus näitamaks, milline oli ühe südika vanahärra roll oma kodukoha kultuuriloos. Soovin selle kinkida tema lastele ja lastelastele.

Suurema osa tööst moodustab Arnold Haavasalu tegevus kodu-uurijana. Viisin läbi intervjuusid tema lähedaste ja töökaaslastega, kellel oli temast hulgaliselt häid mälestusi. Kogusin infot ajalehtedest Järva Teataja, Võitlev Sõna ning Koeru Kaja, raamatutest „Kirjanduslooline Koeru“ ja „Mälestuskilde Kodu-Ellavere, Valila, Abaja, Merja küladest“.

Uurimistöö esimene peatükk jutustab Arnoldi lapsepõlvkodust, kooliajast, perest, tööst ja igapäevaelust, sisaldab laste ja lastelaste mälestusi isast ja vanaisast. Teine peatükk käsitleb Arnold Haavasalu tööd kodu-uurijana ning rahvaluulekogujana, annab ülevaate tema kogutud materjalidest kohalikes ajalehtedes ja Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis.

Uurimistöö oli minu jaoks aeganõudev ja läbitöötatud materjali hulk mahukas. Püüdsin olla võimalikult põhjalik.

1. ELULUGU

Arnold Haavasalu (sünnijärgse nimega Langberg, mis eestistati 1936. aastal Haavasaluks) sündis 27. jaanuaril 1914. Ta oli eluaegne Koeru valla Abaja küla mees (Joonis 1) – Mäe talus sündinud, kasvanud, töötanud, pere loonud, lapsed kasvatanud, kauni kodu rajanud. (Künnapuu, 2019; Rundu, 2004)

Joonis 1. Arnold 20-aastasena (Erakogu, 1934)

1876. aastal tegi Arnold Haavasalu vanavanaisa Udeva mõisniku Nikolai von Knorringuga rendilepingu ning sai Mäe talu rentnikuks. Värske peremees kaotas aga Udeva mõisa juures noore hobusega töötades elu ja Arnoldi toona 18-aastane vanaisa jäi emaga kahekesi sinna elama ning nad tegid kartulivõtupäevi ja teotööd. (Väärtnõu, 2002)

1882. aastal andis mõis Arnoldi vanaisa Jürile Virumaa metsast palke uute hoonete ehitamiseks. Jüri lasi omavoliliselt maja veidi kõrgemaks ehitada, kui ette oli nähtud, mistõttu hobusetalli jaoks palke ei jätkunud. Aastaid hiljem tehti talule kapitaalremont. (Väärtnõu, 2002)

Arnold oli peres kõige vanem laps. Tema vanemad surid üheteistkümnepäevase vahega tüüfusesse, kui ta oli kuueaastane. Vend ja õde kasvasid vanaisa juures. Tema elas kuni kooliminekuni emapoolse vanaema ning seejärel vallavanemast vanaisa juures. Arnold on meenutanud: „Kui teised külamehed meil õhtuti maailma asju arutamas käisid, saadeti mind teise tuppa. Mina aga tegin ukse praokile ja kuulasin ikkagi. Nad ju rääkisid poliitikast ja muust põnevast.“ Tal oli paar aastat noorem vend Alfred ja kuus aastat noorem õde Helle, kes samuti orvuks jäid. (Künnapuu, 2019; Väärtnõu, 2002)

Juba algkoolis hakkas Arnoldit huvitama kirjandus. Lapsed tegid tol ajal loteriid, millest õpetajad midagi teada ei tohtinud. Et endale kommiraha teenida, olid loosi pandud raamatud. Loos maksis üks või kaks senti. Vahel Arnold võitis ja kui kokkuleppele sai, siis ostis ka mõne raamatu. Sealt tema raamatute kogumine alguse saigi. (Väärtnõu, 2002)

Arnold Haavasalu lõpetas Udeva algkooli kaks klassi ja Vao algkooli neli klassi. Kogu tarkuse oli ta enda sõnul omandanud raamatutest ning Aruküla raamatukogus olevat ta käinud ratsahobusega. (Rundu, 2004; Väärtnõu, 2002)

Vanal Eesti ajal olid raamatud kallid, maksid neli krooni. Päevapalk oli tollal kaks krooni, lehma hind viiskümmend päevapalka. Kuigi raamatud maksid palju, korjas Arnold sendid kokku ja ostis ikkagi. (Väärtnõu, 2002)

25-aastaselt sai Arnoldist taluperemees ning 27-aastaselt kohtus ta oma tulevase abikaasa Helgaga. 1941. aastal nad abiellusid (Joonis 2) ning neil sündis neli last: tütred Astrid, Erika ja Karin ning poeg Arvo, kes olevat olnud väga andekas poiss. Ta oli Udeva 8-klassilises koolis matemaatika- ja füüsikaõpetaja ning klassijuhataja, kuid suri kahjuks 25-aastaselt südameklapi rikke tõttu. See oli perele ränk hoop ning läks palju aega enne, kui nad sellest taastusid. (Künnapuu, 2019)

Joonis 2. Helga ja Arnoldi pulmad (Erakogu, 1941)

Hiljem, meheas, aastatel 1952-1953 täiendas Arnold Haavasalu oma teadmisi Kuremaa velskrite koolis. Sinna oli umbes 70 kilomeetrit ning selle vahemaa läbis ta jalgrattaga. Õpingutega alustas Arnold kuu aega hiljem, aga sellest polnud midagi, sest veterinaariamet oli tal juba enne selge. Tütar Erika mäletab, kuidas isa rääkis vene keele õppimisest ja eksamist – ta polnud ju seda keelt õppinud, aga hakkama sai. Talus tuli loomadel ikka haigusi ette ning ta hakkas neid kirjanduse ja talunike tarkuse järgi arstima. 1954. aastal astus ta Väimela veterinaartechnikumi, kuid ei lõpetanud seda. (Eigla, 2019; Künnapuu, 2019; Rundu, 2004; Väärtnõu, 2002)

Viiekümnendate lõpus loodi Koeru masina-traktorijaam, kus Haavasalu loomatohtrina tööle asus. Pärast kolhoosiaja lõppu töötas ta ka Koeru ja Udeva sovhoosis. Lisaks loomade tohterdamisele aitas ta ka ümberkaudsete külade inimesi. Kõik, kellel arstiabi vaja oli, pöördusid ikka Haavasalu Arnoldi poole ning olid saanud abi eest väga tänulikud. (Künnapuu, 2019)

Koeru sovhoosis oli lüpsikari. Arnold töötas seal seemendustehnikuna. Tema põhiliseks ülesandeks oli seemendada lehmi, et saada vasikaid. Tööpiirkonnaks olid Kalitsa, Abaja, Vao ning Valila laudad. Töö käis vastavalt väljakutsetele. Igas laudas oli brigadir, kes helistas, kui lehmadel innaaeg oli, ning Arnold pidi kõik need laudad läbi käima. Alguses oli tema transpordivahendiks küljekorviga mootorratas (Joonis 3), millega talvel eriti mugav tööl käia ei olnud. Hiljem sai ta villise (maastikuauto), mis kaitses ka külma eest. (Maiste, 2019)

Joonis 3. Arnold tööle minemas (Erakogu, 1970)

1964. aastal oli sovhoosis 425 ning hiljem ligi 1000 lehma. Tollel ajal oli seemendustehniku töö alles rakendumas. Lisaks sellele oli lehmadel ka igasuguseid udarahaigusi ja kõhulahtisusi, mistõttu oli Arnoldi velskriamet väga hinnas. Kui abi vaja oli, võis talle kasvõi öösel kell neli helistada. (Maiste, 2019)

Tütar Erika meenutab, kuidas isa viitsis teda kaasa võtta, kui käis Tallinnas turul kolhoosi kartuleid müümas: „Sõita tuli suure puldani all kartulikottide vahel auto kastis. Vaat olid ajad!“ (Eigla, 2019)

Kodus oli A. Haavasalul 14 paksu kaustikut, kus olid kirjas vallavanemast vanaisa tööd ja tegemised, 1905. aasta sündmused Koerus ja Vaalis, meenutusi Valila karjalauda ehitamisest, kolhoosiaastatest jm. „Peaks tervis ja käsi vastu pidama! Pooleli on mõtted ja kirjad Vao kooli ajaloost, Palsu talust, Abaja lood. Enne käisin ja uurisin vanu asju Rosenblati Richardi ja Savani Augusti käest, nüüd pole enam kedagi järel,“ rääkis vana mees. (Rundu, 2004)

Raamatud olid nõukogude ajal küll odavad, aga neid ei olnud kerge saada. Sellest ajast olid tal olemas seiklusjuttude raamatud, ka sarjad „Suuri sõnameistreid“ ning „Maailm ja mõnda“. Pätsu-aegse raamatu „Eesti Vabariigi loomispäevilt 1917–1925“ omamise eest oleks Arnoldi sõnul nõukogude ajal vangi pandud, seetõttu hoidis ta seda kõige sügavamal riiulil. (Väärtnõu, 2002)

Lisaks kirjandus- ja koduloo huvile oli ta ka Eesti ornitoloogiaühingu liige ning saatis neile andmeid Abaja lindude saabumisest ja lahkumisest. Kodused linnuvaatlused pani ta kirja iga päev. (Rundu, 2004)

Koduloolane A. Haavasalu oli ka Koeru valla muuseumi loomise mõtte algataja. Kui ta 1994. aastal oma talus säilinud vanavara Koeru kultuurimajale pakkus, tuli koerulastel mõte muuseum asutada. Ka hiljem täiendas ta muuseumi fonde ja avaldas vallalehes koduloolisi artikleid. (Rundu, 2004)

1998. aastal pälvis Arnold Haavasalu Eesti Kultuurkapitali elutööpreemia (esitas Koeru Haridus- ja Kultuuriselts). 2002. aastal tunnustas Koeru vallavalitsus eaka kodu-uurija tööd Koeru valla vapimärgiga (Rundu, 2004).

1883. aastal valminud kodumaja õu ning aed olid hoitud eeskujulikus korras, kõik peremehe enda kätetöö (Rundu, 2004).

Tütretütar Kairi Gansenil on vanaisast palju helgeid mälestusi. Kairi sõnul oli Arnold väga hea vanaisa, kes oli lastelaste jaoks alati olemas. Ta oli peaaegu elu lõpuni väga hea tervise juures (Joonis 4) ning sõitis 92-aastaselt veel autoga. Arnoldi enda sõnul hoidsid teda vormis töö ja raske elu lapsepõlves, mistõttu teadis ta elu hinda. (Gansen, 2019)

Joonis 4. Arnoldi 85. sünnipäev (Erakogu, 1999)

Kõik suved olid lapselapsed Abajal vanaema ja vanaisa juures. Seal oli palju põnevam kui Koerus. Vanaisal oli suur rehielamuga talukompleks, kus jagus tegevust kõigile. Ta lasi ka väikestel lastel tööd teha. Tema puidutöötoas valitses kord ja puhtus. Kõik naelad olid eraldi väikestes sahtlites (mõõtude järgi), värvid topsikutega ilusti reas heledamast tumedamani, tööpink laitmatult puhas. Sisenedes pani vanaisa alati tööpõlle ette ja hakkas vajalikke puidust asju tegema või parandama ning peale seda pühkis väikese harjaga prahi kokku. (Gansen, 2019)

Kõik majapidamiseks vajalikud asjad tegi vanaisa ise: toolid, pingid, lillealused, aiapostid, koerakuudid (kahe ruumi ja aknaga), isegi ühe aiamaja vanaemale sünnipäevaks. Vanaisa oli suur puhtusearmastaja. Ka „reiaalune“ oli korras, puuriidad nagu joonlauaga mõõdetult sirged, tööriistad oma kohtade peal (rehad ühes kohas, ämbrid teises, labidad kolmandas jne). Igal pool oli süsteem. Mõnikord oli ka nääklemist, kui vanaisa avastas, et keegi oli võtnud sae ja valesse kohta tagasi pannud. Siis tegi ta küsitluse, kes kasutas saagi ja miks ta õigesse kohta tagasi ei pannud. Tuli ikka tagasi panna samasse kohta, kust võeti. See oli üks tema põhilausetest. (Gansen, 2019)

Vanaisa oli üdini korrektne inimene. Hommikul tõustes tegi hommikuvõimlemist, siis jooksis aluspesus õue kraadikalaasi vaatama (see pidavat karastama), pani oma „tähtsasse suurde raamatusse“ näidud kirja (Joonis 5). „See tehti juba varakult mulle selgeks, et vanaisa

märkmeraamatut ja tema pastakaid ei tohtinud puutuda. Need olid kui püha asjad.“ (Gansen, 2019)

Joonis 5. Arnold aruandeid koostamas (Erakogu, 1964)

Vanaisa riietus alati korrektselt, ikka viigisärk selga ja puhtad püksid jalga. Kui oligi mõni riideese kuskilt kulunud ja auk tekkinud, siis see oli ära parandatud. Vanaema ja vanaisa rõhutasid nagu ühest suust, et inimene võib vaene olla, aga must ja aukus riietega ei tohi keegi ringi käia. Nii palju on ikka kõigil raha, et niit ja nõel muretseda ning puhas vesi ja lapp teeb imesid. (Gansen, 2019)

Kairile meenub, kuidas vanaisa enda eest hoolitses: „Habemeajamine oli ka eraldi vaatamist väärt protseduur. Keeva vee kauss kõrval, skalpell, spetsiaalne habemeajamisnuga, pardel, pintsel, millega vahtu kaelale määris – oi, see oli põnev, me teiste lastelastega alati vaatasime seda pealt.“ (Gansen, 2019)

Samasuguse pühendumuse, täpsuse ja armastusega tegi ta kõiki töid ja midagi ei tohtinud pooleli jätta. Igal aastal värvis aias olevaid asju: kas siis aialippe, maja seina, kätepesemise posti, mille küljes tilaga veepaak oli, ise tehtud aiatoole, kaevu maapinnal olevaid osi, kuuri ja keldrite uksi, sest „kõik pidi ilus olema“. (Gansen, 2019)

Vanaisa tegeles iluaiaandusega (Joonis 6), sai mitu preemiat oma aia korrashoiu eest. Ta armastas väga loodust. Ostis erinevaid taimi, vaatles linde. Lindude ränne oli samuti üks tegevusi, millele ta oli pühendunud. „Alati saime temalt esimesena teada, millal kuldnokk kohale jõudis ja kui ilusti sookured tema metsa ääres tantsisid ja kluugutasid.“ (Gansen, 2019)

Joonis 6. Kiviktaimla korrastamine (Erakogu, 2007)

Mõnikord jõuluõhtul telerit vaadates kutsus vanaisa kõiki lapselapsi õue kitsedele sööki viima. „Ja viisimegi õunu ja heina. Pärast aknast vaatasime, kuidas kitsed ja jänesed sõid.“ (Gansen, 2019)

Samamoodi kogus ta külaelanikelt infot, jutte, näiteks kuidas mõisahärra surma sai või kuidas mõni toatüdruk ennast tööd tehes peremehe ligi sokutas, et ka paremale järjele saada. „Mäletan, et kuulasin, suu ammuli, neid lugusid, kui ta kellegagi neid asju arutas, teadsin, et pean siis vagusi olema ja vanaisa tegi muudkui kirjalikke tähelepanekuid enda märkmikku.“ (Gansen, 2019)

Lapselapsi pani imestama, kui hea mälu vanaisal oli. Mõnikord rääkis ta, et see sündmus juhtus 1948. aastal see ja see kuupäev ja reedesel pärastlõunal. „Tunnistan, et oleme isegi tema teadmisi kontrollinud, kas tõesti oli see kuupäev ja see nädalapäev, ja oli. Ta talletas sellised pisiasjad endale mällu. Alati käis mingi loo jutustamise juurde ka põhjalik seletus, et see päev oli tuuline või üle kolme päeva tuli lõpuks päike välja ja isegi kirjeldas inimesi – selline tugeva kehaehitusega, pikemat kasvu, paks, peenike, rinnakas – kõik sellised väljendid või jutustamise oskus, tegi temaga rääkimise hästi põnevaks.“ (Gansen, 2019)

Ta oli ka poliitikaga hästi kursis. Kuulas millalgi ka Ameerika Hääle uudiseid. „Küll ragises see, siis ta seisis lausa kõrv vastu raadiot. Uudised said kuulatud ja kohe jälle tööle. Telekaga oli sama asi, ainult õhtul kell 21.00 uudised ja kõik, telekas kinni. Varem magama, vara üles ja lõuna ajal lasi leiba luusse (st peale lõunasööki pikutas umbes 30 minutit köögi sohval) ja tagasi tööle. Kogu aeg oli üks töö, töö ja töö. Küsisin ükskord, kas kunagi saab töö otsa ka, hakkas naerma nii, et silmad märjad.“ (Gansen, 2019)

„Õnneks oskas ta ka meid tööle rakendada. Õnneks sellepärast, et tänu temale tean ma, mis on heinategu. Ikka see õige, külast laenatud hobusega. Hein vankrile, hargiga pärast lakka tõsta ja preemiaks lakas heintel magada. Puudevedu oli ikka omaette ooper. Olen käinud väikese tüdrukuna temaga ka metsas kaasas, kahemehe saagi kasutanud, lõkkesse oksid korjanud ja pärast seda ühte palki maja juurde aidanud vedada. Imelik, et küttepuid tegi ta alati ikka mitu aastat ette. Põhjus – äkki jääb tervis viletsaks ja ka puud vajavad korralikult kuivamist.“ (Gansen, 2019)

Alati oli lastelaste tööks iluaia, kõnniteede, kiviktaimlate,peenramaade rohimine. „Jah, tööd on saanud vanaisa juures kõvasti teha. Ta premeeris meid alati peale tööd. Mäletan siiani, et tema antud kommid olid maailma parimad. Oli see siis C-vitamiini trops, marmelaadi- või vahvlikomm – kõik sulas ja maitses suus palju paremini, sest see oli välja teenitud komm. Muide, neid komme hoidis ta köögis olevas suures valges arstikapis, mille üks jubedalt kriuksus ja sealt seest tuli arstirohtude lõhna välja. Kohe, kui kuulsime kapi kriuksumist, jooksisime tema juurde. Ta oli varem veterinaar ja sealt ka see arstikapi olemasolu vajadus.“ (Gansen, 2019)

Vanaisa talu oli Abaja külas tuntud. Külaelanikud tulid tema juurde oma loomadega seotud muresid kurtma. Ta käis ka kodudes loomi ravimas. Kuna talus oli küla ainus telefon, siis tuldi sinna helistama. (Gansen, 2019)

Mõnikord käisid vanavanemad lastelastel ka Koerus külas. „Need olid pühapäevased lõunad (Lisa 1), siis nad käisid meil vannis (Abajal vanni polnud) ja siis kaeti laud teejoomiseks ning vanaisa luges tundide viisi enda kirjutatud mälestusi. Kõik olime vait ja kuulasime teda. Mõnikord, kui ta enda lapsepõlvest luges, muutus kurvaks. Ta ema-isa surid noorelt ja ta ongi pidanud võitlema ja palju tööd tegema, et ennast üles töötada.“ (Gansen, 2019)

Kairi arvates on märkimist väärt, et alati on ühe tubli mehe taga üks tubli abikaasa (Joonis 7). „Ja minu vanaema oli tõesti. Ta lubas ja võimaldas minu vanaisal elada seda elu, mida ta elas. Majapidamistööd (söögi tegemine) ja laste kasvatamine, vanasti ka loomade pidamine – kõik need tööd olid tema õlgadel. Ja imetlusväärne on see, et tema ei püüdnud kunagi hiilata, millega tema abikaasa tegeles. Ta jäi soliidset tagaplaanile, nagu ühele selle aja haritud naisterahvale kombeks oli.“ (Gansen, 2019)

Joonis 7. Arnold ja Helga (Erakogu, 1983)

Tütar Erika meenutab oma isa kui üsna karmi „papat“. „Ega ta ka vanas eas ei istunud jõude – ikka leidis midagi kõpitseda ja värvida. Ta oli nii enese kui ka teiste suhtes päris nõudlik.“

Arnold suri 25. juunil 2009 Koeru hooldekeskuses ning on maetud Koeru kalmistule. Merja külla on istutatud ka temanimeline tamm (Lisa 2). (Eigla, 2019)

2. TÖÖ KODU-UURIJANA

Arnold Haavasalu oli tunnustatud kodu-uurija. Talust talusse käies hakkas Arnold külaelanike pajatusi kirja panema. Külameeste juhtumused voorides (ridamisi liikuvad koormaga veokid kokku kuuluva tervikuna) ja mõisas, valitsejatest, Tallinna-käikudest, mõisnik Nikolai von Knorringust jt salvestas ta mällu lapsena, kirja pani hiljem. Kirjutama hakkas 1936. a. Rakveres sundaega teenides (Lisa 3). Ta oli staabikirjutaja ning aega mõelda ja kirjutada jätkus. (Künnapuu, 2019; Rundu, 2004)

Tütar Erika arvab, et tema töö iseloom kasvatas temast kodu-uurija. „Loomaarstina ja hiljem seemendustehnikuna käis ta perest peresse ja juttu jätkus tal alati – eks nendest jutuajamistest ehk kooruski välja huvi ajaloo vastu. Ta juba pensionil olles käis mööda oma koduküla ja naaberkülasid, kus enam inimesi ei elanud, ja tegi neist pilte.“ (Eigla, 2019)

Haavasalul olid toaseinad täis vanu ajalehti, ajakirju ja väljalõikeid. Ta on kirjutanud Abaja küla elust enne 1940. aastat ning andnud Järva Teatajale avaldamiseks muistendi „Endla järv ja Juta“, mida mujal avaldatud ei ole. (Rundu, 2019)

Teda on peetud üheks hinnatuimaks kodu-uurijaks. Kodu-uurimine ei ole lihtsalt mingi loo kirjanemine. Igasse kirjutisse pani kirjutaja oma hinge ning lisas sinna omalt poolt midagi juurde. Seetõttu on need ülestähendused väga väärtuslikud. Lugusid kirja pannes oli tal alati jutu lõppu märgitud, kes seda rääkis. Tal oli ka väga ilus käekiri. Juta Rundut pani imestama, kuidas üks vähese haridusega inimene on lihtsale paberitükile hariliku pliiatsiga nii ilusa käekirjaga ja korrektselt kirjutanud. (Rundu, 2019)

2.1. Kodukandilugude pajataja ajaleheveergudel

Arnold Haavasalu mälestusi, pajatusi jm lugusid on ilmunud ajalehtedes ja hiljem kodu-uurimuslikes trükistes 80. ja 90. aastatel. Ajalehe Koeru Kaja rubriigis „Kodukandi lood“ on ilmunud jutustused 1865. aastast, kui Koeru-Põltsamaa tee äärde, Abaja-Valila küla piirile Kallaste külakool asutati. Need lood oli ta kirjutanud oma vanaisa Jüri mälestuste põhjal. (Haavasalu, 1994)

Aastatel 1917/18-1934/35 oli kooli ametlikuks nimetuseks Udeva 4-klassiline algkool, mille ajaloolised andmed pärinevad Ants Kongase 1923. aastal alustatud kroonikast. (Haavasalu, 1995).

Ajalehes Võitlev Sõna on ilmunud mälestuslood "Siis kui Abajal tehti isetegevust", mis räägib Abaja küla elust ning sellest, kuidas tollel ajal pidusid peeti (Haavasalu₁, 1987). Meenutus „Kaugest ajast“ sisaldab andmeid Endla Looduskaitsealal asuvast Kirikumäest (Haavasalu₂, 1987). Samas lehes on avaldatud ka Arnold Haavasalu üles kirjutatud muistend "Endla järv ja Juta" (Joonis 8), mis on tuntud Fr. R. Faehlmanni „Müütilistest muistenditest“, kuid mida on 1987. aastal kirjastuse Eesti Raamat poolt mõnevõrra redigeeritud ning mida kusagil mujal ilmunud ei ole (Haavasalu, 1988).

Joonis 8. Muistendi „Endla järv ja Juta“ ettekanne (Erakogu, 1999)

Arnold Haavasalu ladusalt kirja pandud lood on meeleolukad, enamasti humoorikad. Neid on lihtne ja huvitav lugeda. Tänu värvikatele juhtumistele on tekstid kergesti mõistetavad. Siinkohal tooksin näite Kallaste koolielust. Kui pastor ühelt koolipoisilt küsis, miks too pühas salmis talle lambaks nimetab. Vastas poiss: „Möödunud sügisel oli tall, eks nüüd ole siis lammast, kaua ta tall ikka on?“ (Haavasalu, 1994)

Uno Aani raamatusse „Mälestuskilde Koidu-Ellavere, Valila, Abaja, Merja küladest“ on pandud ka mõned lood, nagu „Mõndagi Abaja küla elust“, mis ilmus ajalehes Võitlev Sõna

pealkirjaga „Siis kui Abajal tehti isetegevust“ (Haavasalu₁, 1987). Pajatus „Külmavee-Tõnu“ jutustab mehest nimega Tõnu Kingsepp, kes sai üle Eesti kuulsaks oma iseomandatud ravivõtete poolest. Nimelt ravis ta inimesi nii külma kui sooja veega ja ravimtaimedega ning tegi ka elektrimassaaži. „Merja külakool“ on lugu koolist, mis tegutses umbes 40 aastat. Selle oli rääkinud Tõnu talu perenaine Alma Pilv, kelle ema oli seal õppinud. Kui õpetaja Aleksander Kingsepp 1916. aastal suri, lõpetas kool uue õpetaja puudusel eksisteerimise. Pajatus „Ühest ennustajast“ räägib mehest, keda kutsuti Kulli vanameheks ning kes oskas tulevikku ennustada. Noormees Johannes Ilmas olevat hoolega saunamehe juttu kuulanud ning selle aastaid tagasi Arnold Haavasalule jutustanud. (Aan, 2008)

Uno Aani kasutuses on käsikirjaline kaust „Arnold Haavasalu mälestused“, mis sisaldab mälestusi ümberkaudsete külade inimestest, Vao-Põltsamaa maantee parandusest, põllumeeste kogu asutamisest, nende töödest ja tegemistest. Eriti põhjaliku ülevaate andis ta Liivi maanõunikust, diplomaadist ja sõjaväelasest Johann Reinhold Patkulist (Lisa 4), kelle eluloolised andmed oli ta saanud esimese Eesti vabariigi päevil ilmunud „Eesti bibliograafilisest leksikonist“. Samuti oli vanahärra ära märkinud, et vaatamata sisulistele erinevustele on kõik need jutud seotud enam-vähem kindla paigaga. (Haavasalu)

26. mail 1996 saatis Arnold Haavasalu Tartu kirjandusmuuseumile kirja: „Siinkohal saadan tõmmised oma poja uurimisest kodukoha ümbrusest, mida selleaegne ajaleht ei avaldanud ja saatis omapoolsete redigeerimistega tagasi (Lisa 5). Olen ise aastaid tagasi seal Soosaarel Keldrimäel käinud ja nende puude omapärast kasvuasetust imetlenud ja ma usun need puud kasvavad praegu sääl edasi.“ (EFA I 9, 121, 1996)

2.2. Rahvaluulekoguja

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiivis on 1300 lehekülge Arnold Haavasalu saadetud käsikirju: uskumusi, kombeid, tõekspidamisi, tööde kirjeldusi, rahvajutte, vanasõnu ja kõnekäande; „Üleskirjutisi kuulmis- ja nägemispuude kohta Paide rajoonis. Kirja pandud isiklike mälestuste ja kuulmiste järgi 1987. aastal“. (Rundu, 2004)

Tartu kirjandusmuuseumile hakkas Haavasalu enda kogutud rahvaluulet saatma alates 1985. aastast. Seal on hulgaliselt rahvaluule lühivorme, rahvajutte ja riimilisi rahvalaule.

Juta Rundu sõnul võib Arnoldi kogutud rahvaluulet jagada kolme rühma: teistelt kuulnud, loetud või ise nähtud materjalid (Rundu, 2019).

Rahvaluuleks peetakse jutte, laule ja teisi sõnakunsti vorme, mis levivad suusõnaliselt ning millel puudub kindel autor. Töös käsitlen rahvaluulearhiivi materjale tüüpilise rahvaluule liigituse põhjal: lühivormid (vanasõnad, mõistatused, kõnekäänud); rahvajutud (muinasjutud, muistendid, naljandid, pajatused, uskumused); rahvalaulud (regilaulud, lõppriimilised rahvalaulud, sh ringmängulaulud ja mängud). (Laugaste, 1986)

Järgnevalt esitan näiteid igast liigist. Valikut tehes olen lähtunud koduloolisest aspektist: kirja olen pannud eelkõige oma kodukandiga seotud tekstid.

2.3. Lühivormid

Tartu kirjandusmuuseumi rahvaluule arhiivis on Arnold Haavasalu kogutud vanasõnu ja kõnekäände. Ühe saadetise sissejuhatuseks on vanahärra kirjutanud: „Kirja pandud ütlusi olen kuulnud oma eluajal oma ja naaber külade vanematelt inimestelt, kelledest paljud on surnud või ära läinud. Seega kirjutan oma mälestusis säilinud ütlusi ja muud tänaseni.“ (RKM II 382, 1, 1985)

2.3.1. Vanasõnad ja aforismid

Aeg parandab haavad, aga armid jäävad.

Mis hammaste taga, see oma.

Hea laps, kes hästi tantsib, parem see, kes paigal püsib – seisab.

Möldri sead ja lihuniku koerad on alati rammusad.

Kes sügisel üle rukkiorase põllu läheb, saab võileiba, aga kevadine käia vemmalt.

Kes enne koitu kobistab, see vara leivameheks saab.

Laisk läheb kanadega magama ja sigadega üles.

Kala otsib sügavamat ja inimene paremat kohta.

Homseks hoia leiba aga mitte tööd. (RKM II 382, 11/20, 1985)

Kes on tugev?

Küll tugev on raud, kuid jagu saab siiski tast tuli.

Küll tugev on tuli, kuid jagu saab siiski tast vesi.

Küll tugev on vesi, kuid jagu saab siiski tast päike.

Küll tugev on päike, kuid jagu saab siiski tast pilv.

Küll tugev on pilv, kuid jagu saab siiski tast tuul.

Küll tugev on tuul, kuid jagu saab siiski tast maa.

Küll tugev on maa, kuid jagu saab siiski tast mees.

Küll tugev on mees, kuid jagu saab siiski tast viin.

Küll tugev on viin, kuid jagu saab siiski tast uni.

Küll tugev on uni, kuid tugevam neist kõigist on kodus armastav naine. (RKM II 454, 28 1992)

Kuri inimene on söe sarnane. Kui ta ka mitte ei põleta lähenedes, siis mustaks määrib ta ikka.

Elu on nagu film, mida linastatakse ainult üks kord, pakitakse siis kasti ja kantakse kuue mehe jõul leinarongi saatel igavesse arhiivi.

Kadedad surevad, aga kadedus jääb.

Kui kuivand leht, mis tuule käes sääl kaob ja otsa saab. Ta sarnane on tõest see mees, kes kodu ära unustab. (RKM II 454, 32/42, 1992)

2.3.2. Kõnekäänud

Kui sa muidu ei julge, võta julk pihku.

Ta on nii tume nagu tökatipudel kartuli vao vahel.

Kui sa muidu ei leia, võta silm pihku.

No küll luuletab, nii et suu suitseb ja habe väriseb.

Täis nagu tarakan.

Täis nagu pump.

Täis nagu tummahammas.

Täis ja loll kui lammas.

Nii täis kui seapeet. (RKM II 382, 9/13, 1985)

Vesised silmad nagu ahtral kassil.

Silmad nagu tõlla rattad ja nina nagu kasaka pasun. (Punnis silm)

Silmad teevad võid nagu Siki Maril (rähkavate silmade kohta)

Silmad vilavad nagu vargal.

Silmad peas nagu keend oinal ja silmad peas nagu vabadiku oinal. (Need ütlused on eelmisel päeval alkoholi tarvitanute kohta)

Keeraks su seasilmad kukla taha kui oleks minu võimuses.

On üks kuradi silmamuna.

Üks silm vahib lihakarni ja teine viinapoodi.

Sel on mürgised silmad nagu madukasukal.

Kas sul on täna villased sukad jalas et sa viletsalt kuuled.

Jäta juba plära, kõrvad hakkavad sitavett jooksuma.

Täna ta ei kuule, talle on karu kõrva peale astunud. (RKM II 400, 213/5, 1987)

2.3.3. Mõistatused

Miks kukel pole käsi olemas? Sellepärast et kanal pole pükse.

Mida teha kui unenäod on võõrkeelsed? Magama minnes võtta voodisse kaasa tõlk.

Kas naine võib magada lahtise aknaga? Võib küll, kui kedagi teist ei ole.

Milline peab olema ideaalne naine? Nagu meil arstiabi: kõigile tasuta saadav. (RKM II 454, 41/2, 1992)

2.4. Rahvajutud

Enamik kirjapandud rahvajuttudest on naljandid, pajatused ja uskumused (Lisa 6). Haavasalu on täpsustanud: „Igasuguseid kuulujutte, nii vanemast ajast kui tänapäevast, millised mõned on anekdoodilised. Kirjutades ei liigita neid, vaid kirjutan nii kuidas meelde tuleb, et aega säästa, mida mul napib. Põhiliselt on jutud kuulnud.“ (EFA II 25, 1, 1998)

2.4.1. Naljandid ja pilked

Kurt puujalaga mees ja ta naine

Naaberkülas elas hästi jutukas naine, nimega Salme. Temal oli vasaku reie sissepoole külge tekkinud valus mädapeaga muna. Läinud siis Koeru dr. Joosep Grossbergeri poole, kes selle lahti lõiganud ja sealt puupinnu välja võtnud. Haav paranenud ära, aga mõne aja pärast tekkinud vana haava lähedale jälle uus muna. Kui ta nüüd jälle doktori, oma lähedase sugulase, poole pöördus, küsinud see: „Ütle, armas Salme, kuda need pinnud sul sinna satuvad?“ „Eks sa tea ju seda, et mu Sassil on puujalg ning kingsepa tööd tehes taob seda naaskelt kogu aeg sinna sisse,“ oli Salme tõetruult vastanud. „Ja et ta ei kuule, siis ei saa pimedas öelda, et roni teine poolt.“ (RKM II 400, 224/6, 1987)

Tüdruk kaebab poisi kohtusse

Tüdruk oli kaebanud poisi kohtusse et kas kosib ära või hakkab tite pearaha maksma. Kohtus küsinud kohtunik poisilt: „Oled sina tema lapse isa?“ Poiss vastanud: „Ei ole. Ta ei tea isegi kes talle selle lapse treis.“ Tüdruk nutuselt: „Miks sa nüüd tagasi ajad, ise ju ütlesid et kas nüüd läks sitasti.“ Kohtunik küsinud siis poisilt: „Aga kas sa selle tüdruku pool käisid?“ „Korra käisin, ta ei kuuldkki, magas.“ „Noh siis oled sa ka lapse isa,“ öelnud kohtunik. Selle peale poiss vihastanud ja öelnud kohtunikule: „Laske oma püksid maha, istuge paljaste kannikatega sipelga pessa ja kui kibe hakkab siis näidake milline sipelgas hammustas.“ (RKM II 400, 216/7, 1987)

Mees läheb kirikhärja juurde vastündinud last hingekirja panema. Õpetaja raamatut võttes küsib: „Mis sugu?“

Mees: „Ei, mis ta nüüd sugulane, ta jo meie oma laps.“

Õpetaja: „Ma küsin, mis soost ta on?“

Mees pahaselt: „Põle ta soost ega saarest, oma naise jalge vahelt. Saano Krõõd võib tunnistada.“

Õpetaja: „Ütle siis mulle, on ta poiss või tüdruk?“

Mees: „Poig, poig, ise nägin, vantskruu oli olemas nagu mehel muiste.“

Õpetaja kirjutab ja siis veidi aja möödudes küsib: „Mis nimeks saab?“

Nüüd mees jahmub, kodus pole sellest rääkimist olnud ja nüüd kogeledes: „Kuule, ma ei tea, aga viruta Tõnu.“

Ja õpetaja panigi kirja lapse nimeks Virutatõnu. (EFA II 25, 1/2, 1998)

2.4.2. Pajatused ja uskumused

Pime pillimees Koeru laadal

Olin vast viie-kuueteist aastane kui Koeru laadal, see oli suvisel ajal, nägin ühte vanemat pimedat pillimeest. Talutajaks oli üsna nooruke poisikene, kes teda laadaplatsis ühest kohast teise juhtis ja väikest pinki kaasas kandis. Seda meest kutsuti Vardja Lutsuks. Ta oli väga kehvasti riides, samuti ka poiss. See võis olla ka tema üksildusest. Kuidas ta pimedaks oli jäänud, või oli sündinud sellisena, ei tea.

Mänguriistaks oli kannel, mille külge oli kinnitatud kandlest kõrgemale tõusva raud varba külge kas viiest või kuuest suupillidest ringikäiv plokk. Kui ta kandle istudes põlvedele asetab, siis need suupillid jäävad talle parajalt suule lähedale. Mängides näppudega kannelt, mängis

ka suupilli kaasa ja lõuaga tõugates endast väljapoole vahetas nõnda ühes mängus kaks-kolm suupilli. Müts oli jalge ees maas, kuhu siis rahvas raha viskas, põhiliselt oli see metallraha. Kuulasid naised ja poisikesed, mehi oli vähe. Ta mängis tookord üsna lähedal suurele kõrgele tünnil, mille sees mootorrattaga mees ringi sõitis, üles kõrgele tõusis. See nahksetes kalifeedes mees tellis Lutsult loo, mida kuulas käed vaheliti rinnal, ja viskas pääle mängu kaks krooni mütsi, seejuures tänades.

Mõni päev hiljem kuulsin sepikojas meeste jutte möödunud laadast. Ja sääl räägiti, et Luts oli õhtupoolikul mänginud Tarvitajate Ühingu hoovis, kus oli palju laadaliste hobuseid ja ka inimesi. Ta oli istunud puuvirna ääres omal pingil ja mänginud seni, kui kuulajaid oli olnud. Samas lähedal, oma vankri najal oli mees, kes sepikojas rääkis, oodanud oma naist ja kuulnud, kui Luts oli mängu lõpetanud ning poisilt küsinud: „Kas siin on hulga vanu naisi või?“ „Ei ole enam kedagi,“ vastanud poiss. „Aga on niisuke heeringa haisu moodi.“ „Äh, siin aia ääres on tühjad heeringatünnid,“ oli poiss vastanud ja läinud mõlemad hoovist välja. (RKM II 400, 221/4, 1987)

Varjusurm

Minu vanaisa õde Miina Bäärt rääkis, kui ma noor olin ja tema juba seitsmekümnene, et tema lapsepõlves ühes talus surnud järsku noorperenaine ära. Surnu pestud ära, rietatud ja asetatud lauatsile. Viinaga pestud nägu üle ja et silmad on avatud olnud, siis nende sulgemiseks pandud laugudele vaskrahad. Külasepp oli koidu ajal puusärgile naelad valmis teinud ning puutöömees sai alustada kirstu tegemisega. Teisel päeval pärast surma tulnud surnule eluvaim sisse tagasi, ta tõusnud üles ja viletsa nägemise tõttu läinud kobamisi esikusse. Tare olnud pererahvast momendil tühi. Samal ajal kui ärganu astunud esikusse, tulnud väljast vanaperenaine, karjatanud ja kukkunud maha. Puusärgi oli nüüd vanaperenaine omale saanud, aga noorperenaine oli pikkamööda päris pimedaks jäänud. Siis kui ta oli varjusurmas olnud, kuulnud kõike, mida teised on rääkinud temast, tema jumala kartmatusest ja matustest. Rääkida, end liigutada pole saanud. (RKM II 400, 196/8, 1987)

Tumedasilmsed on petised ja vastuhakkajad

Tumedajuukselisi ja pruuni silmalisi peeti petisteks, tursakateks ning vastuhakkajateks. Iga perenaine omale pruuni silmalist teenijat ei tahtnud, on loomadele äge hakkab vastu ja võib peremeest võrgutada. Ega siis muidu ei öeldud, et mustasõstra silma sära petab tihti mehed ära, ennast sunnib ihkama, perenaist hakkab vihkama. Pruuni värvi silmadega naine pidi peale

titepoe lukku minekut kõige hullem olema ja see pidi nii kaua kestma kui suhkrupea suhkur suus sulab ja piss lund sulatab. (RKM II 400, 198/9, 1987)

Oli ENSV. Koeru kiriku kantseleis toimus kirikunõukogu koosolek. Järsku astub sisse tembumees ja joodik Mihkel kummardades ja vabandades pöördub pastori poole küsimusega: „Palun, te tunnete mind, kas saate pisut mulle raha laenata?“ „Ärge segage meid ja mul ei ole raha laenata,“ on otsene pastori vastus. „No jah, eksta ole, vaata teil läks ju naisele abordi tegemisega hulga raha ära. Mul ei tuld seda kohe meeldegi,“ lausub Mihkel lahkudes.

Märkus: mingit aborti ei olnud, taheti kellegi poolt viina eest häbi teha. (EFA II 25, 4,1998)

Minu vanaisa teadis rääkida, et siis kui tema alles poisikene olnud, oli ühes peres peremehe ema järsku ära surnud. Surnu olnud teist päeva matuseriites lauatsil lina all. Poeg olnud vara hommikul sepapajas puusärgi naelu tegemas, millesed tulid valmistada enne koiduvalgust. Kodus toimetusi tehes varasel sügishommikul ja õuest tuppa astudes, tulnud kõrvalruumist temale, see on minijale surnu vastu. Ainult kiljatus ja minija vajunud surnuna kokku. Küll oli talle südame kohta ihule kuuma küünlarasva tilgutatud et kas ihu läheb roosaks, aga tulemusteta. Matused tulid ikkagi pidada, sest surnu oli elava surnuks ehmatanud. (EFA II 25, 6, 1998)

Arnoldi pajatus Uno Aanile

Poisikesena käis Haavasalu Norra taga metsas asuval heinamaal heina niitmas. Tal oli ka koer kaasas. Nad olid seal mitu päeva, aga kui ta koju läks, siis oli koer kadunud. Arnold arvas, et ehk on koer koju läinud, kuid kodus teda ei olnud. Järgmisel hommikul õue minnes märkas ta, et koer oli koju tulnud. See koer oli seal heinamaal pojad sünnitanud ja koju toonud, aga kuidas ta nad koju tõi, oli arusaamatu, sest heinamaa oli üheksa kilomeetri kaugusel. (Aan, 2019)

2.5. Rahvalaulud

Arnold Haavasalu on kogunud uuemaid ehk lõppriimilisi rahvalaule ja ringmängulaule. Ringmängulaulud olid üldtuntud, nagu „See kakskümmend üks“, „Mu isamaa armas“, „Üks jahimees läks metsa“, „Siidilipp ja hõbepurjed“, „Me lähme rukist lõikama“, „Üksinda kõnnin ma läbi laia ilma“, „Adamal oli seitse poega“, „Laurentsius, armas Laurentsius sa“. (RKM II 382, 318/28, 1985)

2.5.1. Lõppriimilised rahvalaulud

Kas tunned maad?

*Kas tunned maad mis sibula saartest
käib viina veo saarteni.*

*Ja Võru puskari pruulijatest
viib Viru vabrikuteni?*

*See on see maa, kus muidu ei saa,
kui igaüks peab trimpama.*

*Sest laulgem nüüd ja ikka ka
see rahva maa on minu kodumaa.*

*Sind teretavad odra väljad
ja uhkelt lokkab humalaid.*

*Täis kartulaid on põllud haljad
ja vabrik valmis ootab neid.*

*No mis sa teed, no kus sa saad
no kus sa muidu paned nad?*

*Ei, ei, ei, ei, siin muidu ei saa
siin igaüks peab kaasa trimpama.*

*Siin sirgub purjus poiste sugu,
joob klaasi, klaasi järele.*

*Priske neiu karskusest ei pea lugu
nii saab ta ennem mehele.*

*See on see maa, kus mina ka
pean ikka ühes pumpama,
sest laulgem nüüd ja ikka ka
See Eestimaa on ja jääb viinamaaks.*

*Siin tõstab rahvas põllurammu
ja tõstab riigi majandust.*

*Ja kuigi pea tal raske ammu
siis joob ta peaparandust.*

*Ja ikka tõutab südamest
aumeheks jääda igavest.*

Sest laulgem nüüd ja ikka kaa

see on üks lõbus maa, ai trullallaa. (RKM II 454, 31/2, 1992)

2.5.2. Mängud

1988. aastal on ta kirjeldanud mängu ja ajaviitmisi (Lisa 7) maaoludes talulaste seas, alates peale 1920. aastat. Olenevalt talumajade lähedusest ning laste rohkusest, nii toimusid mängud kas väiksemates või suuremates gruppides ja seda suvisel perioodil. (RKM II 417, 401, 1988/9)

2.6. Üleskirjutisi kuulmis- ja nägemispuude kohta Paide rajoonist

Keelud ja hoiatused lastele, ka vanematele inimestele, mille mittetäitmine võis tuua kuulmise-nägemise nõrgenemist, või isegi kadumist päris jäädavalt.

Kui oli äge pikne, lasti väga lähedal püssi või oldi vahetus läheduses kivilõhkumise töödel, tuli suu lahti hoida „muidu pauk lööb trumminaha puruks“. Võis ka kätega kõrvu kaitsta.

Lapsed ei tohtinud üksteisele kõrva hõisata ega kuristada, vastu kõrva lüüa ja kõrvust üksteist tirida. Ei lubatud värskelt sisse veetud heinte pääle magama minna, kuna seal olevad kõrvahargid poevad kõrva, jäävad vaigu külge kinni ja siis torgivad oma teravate harkidega trumminahad puruks. Ja kui siiski mindi, pandi vatitropid kõrva magamise ajaks. (RKM II 400, 180/1, 1987)

Meie endi külas oli mees kellel oli ühel käel kaks põialt. Kui tema ema oli raseduse esimestel kuudel, oli tallu tulnud mustlased. Väikesel mustlase poisil olnud ühel käel kaks põialt. Rase naine kutsunud poisi oma juurde, võtnud sülle ja uurinud neid põidlaid. Kui peremees tuppa tulnud ja mustlased minema kihutanud, siis mustlase naine oli midagi sajanud.

Lapse sündides oli teine käsi ja sama mis mustlase poisil, kahe põidlaga. Mis mõjus, kas naise imestus ja vaatamine või mustlase sajatus, kahe põidla kasvamiseks, otsustagu teadus. Mees suri vanapoisina, seepärast ei tea öelda midagi kümnenda põlve kohta või edasi pärandamisest. (RKM II 400, 184/5, 1987)

Tartu Rahvaluule Arhiivi töötaja on Arnold Haavasalu kogutud mälestusi iseloomustanud järgmiselt:

1)äärmiselt meeldiv lugeda;

2) ilus isikupärane käekiri;

3) keeleline korrektsus, ladus sõnastus;

4) detailsed kirjeldused;

5) sageli on lisatud omapoolseid hinnanguid, arvamusi või võrdlusi tänapäevaga.

See on osake meie rahvakultuurist – seega hindamatu väärtusega. (Tartu Rahvaluule Arhiiv)

2.7. Koeru valla muuseumi asutaja

Selles, et koerulastel, ümberkaudu külade inimestel, nende järglastel, mõisnike järeltulijail välisilmast on koht, kus vanade asjade (Joonis 9) jälil käia ja neid juurdegi tuua, pidas Raudsepp „süüdlaseks“ kaht inimest: „kuulsat ideede generaatorit“ Uno Aani ja Abaja küla Mäe talu peremeest Arnold Haavasalu. (Rajamäe, 2009)

Joonis 9. Esemed Koeru Muuseumis¹ (Pärtel, 2019)

Pärast kolhooside ja sovhooside kadumist läks elu raskeks. Inimestel kadusid töökohad. Soomlased käisid vanainimeste käest vanavara ostmas ning nii sündiski mõte vanasse Koeru vallamajja muuseum asutada, et oma kodukoha kultuuri säilitada. Esialgu jäi see mõte seisma, aga kui Uno Aan kultuurimaja direktoriks sai, siis vabanesid baariruumid, kus rahvas pidude ajal koos käis. Sinna tehtigi vanavara kogumise ja säilitamise koht. (Aan, 2019)

Haavasalul oli koju aja jooksul hulgaliselt vana mööblit ja talutööriistu kogutud. Need olid üpris haruldased, sest selleks ajaks olid paljud inimesed juba oma uued asjad ostnud. Sellepärast

tegi Uno Arnoldile ettepaneku need esemed (Joonis 10) muuseumile annetada ja nad hakkasid koostööd tegema. (Aan, 2019)

Joonis 10. Esemad Koeru Muuseumis² (Pärtel, 2019)

Haavasalu antud esemeid ja fotosid on muuseumis kokku 527. Muuseumil on olemas ka raamatud, kuhu on kõik annetatud asjad kirja pandud. Loetelus on palju esemeid, mida tänapäeval enam ei kasutata, näiteks habemenuga, vildid, nisakanalinuga jm. 26. märtsil 1996 toimus esimene ametlik koosolek, kus osalesid Niina Ööpik, Merike Ilves, Tiiu Uljas, Malle Pöldver, Uno Aan, Arnold Haavasalu (esireas paremalt esimene), Ain Lauri, Guido Kraav, Mait Raudsepp, Mart Alas ja Herbert Last (Joonis 11) ning esimese ametliku eksponaadi rehepeksukoodi tõi Mait Raudsepp, kellest sai muuseumi juhataja. (Aan, 2019)

Joonis 11. Esimesel koosolekul osalejad (Koeru Muuseum, 1996)

KOKKUVÕTE

Tunnustatud kodu-uurija Arnold Haavasalu sündis 27. jaanuaril 1914. aastal Koeru vallas Abaja külas Mäe talus, kus möödus terve tema elu. Tema vanemad surid noorelt, mistõttu pidi ta varakult iseseisvuma.

Alghariduse sai Arnold Udeva ja Vao algkoolis. Kogu tarkuse oli ta enda sõnul omandanud raamatutest, seetõttu oli ta Vao raamatukogus sage külaline.

Aastatel 1952-1953 asus ta õppima Kuremaa velskrite koolis. Viiekümnendate lõpus loodi Koeru masina-traktorijaam, kus Haavasalu loomatohtrina tööle asus ning pärast kolhoosiaja lõppu töötas ta Koeru ja Udeva sovhoosis.

Arnold oli juba lapsepõlves väga uudishimulik poiss, kellele meeldis vanainimeste jutte pealt kuulata. Huvi kirjutamise vastu tekkis tal 1936. aastal Rakveres sundaega teenides, kus ta oli staabikirjutaja ning hakkas kogutud mälestusi kirja panema. Laste ja lastelaste sõnul sai tema teekond kodu-uurijana alguse just sealt.

Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiviga hakkas Arnold Haavasalu koostööd tegema alates 1985. aastast. Seal on üle 1300 lehekülje tema saadetud käsikirju, millest suurem osa on pajatused ja uskumused. Tema kirjutisi on ilmunud ka ajalehtedes Võitlev Sõna ja Koeru Kaja.

Lisaks kirjandus- ja koduloohuvile oli ta ka Eesti ornitoloogiaühingu liige ning saatis neile andmeid Abaja lindude saabumisest ja lahkumisest. Kodused linnuvaatlused pani ta kirja iga päev.

Koduloolane Arnold Haavasalu oli ka Koeru valla muuseumi loomise mõtte algataja. Kui ta 1994. aastal oma talus säilinud vanavara Koeru kultuurimajale pakkus, tuli koerulastel mõte muuseum asutada.

1998. aastal pälvis Arnold Haavasalu Eesti Kultuurkapitali elutööpreemia ning 2002. aastal tunnustas Koeru vallavalitsus eaka kodu-uurija tööd Koeru valla vapimärgiga.

Arnold suri 25. juunil 2009 Koeru hooldekeskuses ning on maetud Koeru kalmistule.

Lähedased ja tuttavad on teda meenutanud kui veidi karmi, kuid äärmiselt korrektset ja töökat meest, kelle panus eesti rahvaluulesse ning kodukoha kultuuri säilimisse on hindamatu. Merja külla on südika vanahärra auks istutatud ka temanimeline tamm.

Täna mulle intervjuusid andnud Astrid Künnapuud, Erika Eiglat, Kairi Gansenit, Juta Rundut, Tõnu Maistet ja Uno Aani. Samuti õpetaja Siret Pärtelit ning juhendaja Reet Aulet, kes olid alati nõus mind aitama.

Antud uurimistöö võiks olla aluseks Arnold Haavasalust kodu-uurimusliku raamatu kirjutamisel.

KASUTATUD MATERJALID

- Aan, U. 2008. Mälestuskilde Koidu-Ellavere, Valila, Abaja, Merja küladest. Ecoprint.
- Aan, U. 2019. Koeru valla muuseumi asutamine. Kind, H., intervjuu.
- EFA I 9, 121. 1996. A. Haavasalu. Haavasalu kiri Tartu Kirjandusmuuseumile. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- EFA I 9, 122. 1959. Ajalehe Võitlev Sõna teatis koostööst keeldumisest. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- EFA II 25, 1. 1998. A. Haavasalu. Rahvajuttude kirjeldus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- EFA II 25, 1/2. 1998. A. Haavasalu. Naljand. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- EFA II 25, 4. 1998. A. Haavasalu. Pajatus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- EFA II 25, 6. 1998. A. Haavasalu. Pajatus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- Eigla, E. 2019. Tütred mälestused isast. Kind, H., intervjuu.
- Gansen, K. 2019. Lapselapse mälestused vanaisast. Kind, H., intervjuu.
- Haavasalu, A. 1988. Endla järv ja Juta. – Võitlev Sõna, 6. august.
- Haavasalu, A. 1994. Kodukandi lood. – Koeru Kaja, august, lk 3.
- Haavasalu, A. 1995. A. Haavasalu lood. – Koeru Kaja, aprill, lk 3.
- Haavasalu, A. Ühe rahvajutu jälgedes. Koeru Muuseum.
- Haavasalu₁, A. 1987. Siis, kui Abajal tehti isetegevust. – Võitlev Sõna, 27. oktoober, lk 3.
- Haavasalu₂, A. 1987. Kaugest ajast. – Võitlev Sõna, 24. märts.
- Koeru Muuseum. 1996. Esimesel koosolekul osalejad.
- Künnapuu, A. 2019. Tütred mälestused isast. Kind, H., intervjuu.
- Laugaste, E. Eesti rahvaluule, 3. 1986. Tallinn: Valgus.
- Maiste, T. 2019. Haavasalu töö Koeru sovhoosis. Kind, H., intervjuu.
- Rajamäe, M. 2009. Koeru valla muuseum köidab lugudega. <https://bit.ly/2sCJmyZ>. 06.10.2019.
- RKM II 382, 1. 1985. A. Haavasalu. Lühivormide kirjeldus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.
- RKM II 382, 11/20. 1985. A. Haavasalu. Vanasõnad. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 382, 318/28. 1985. A. Haavasalu. Ringmängulaulud. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 382, 38/40. 1985. A. Haavasalu. Arnoldi vanaisa jutustus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 382, 9/13. 1985. A. Haavasalu. Kõnekäänud. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 180/1. 1987. A. Haavasalu. Üleskirjutisi kuulmis- ja nägemispuude kohta Paide rajoonist. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 184/5. 1987. A. Haavasalu. Üleskirjutisi kuulmis- ja nägemispuude kohta Paide rajoonist. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 196/8. 1987. Arnold Haavasalu. Varjusurm. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 198/9. 1987. A. Haavasalu. Tumedasilmsed on petised ja vastuhakkajad. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 213/5. 1987. A. Haavasalu. Kõnekäänud. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 216/7. 1987. A. Haavasalu. Tüdruk kaebab poisi kohtusse. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 221/4. 1987. Arnold Haavasalu. Pime pillimees Koeru laadal. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 400, 224/6. 1987. A. Haavasalu. Kurt puujalaga mees ja ta naine. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 417, 401. 1988/9. A. Haavasalu. Mängude kirjeldus. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 417, 412/3. 1988/9. A. Haavasalu. Vanaaegsed mängud. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 454, 28. 1992. A. Haavasalu. Kes on tugev? Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 454, 31/2. 1992. A. Haavasalu. Laul „Kas tunned maad?“. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 454, 32/42. 1992. A. Haavasalu. Aforismid. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 454, 35/6. 1992. A. Haavasalu. Laul „Need kõvad Koeru mehed“. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

RKM II 454, 41/2. 1992. A. Haavasalu. Mõistatused. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Rahvaluule Arhiiv.

Rundu, J. 2004. Kirjanduslooline Koeru. Võru: Võru Täht.

Rundu, J. 2019. Arnold Haavasalu kodu-uurijana. Kind, H., intervjuu.

Tartu Rahvaluule Arhiiv. Arnold Haavasalu kogutud mälestuste iseloomustus.

Väärtnõu, K. 2002. Vana mees paneb päevad kirja. – Järva Teataja, 26. juuli, lk 5.

LISA 1. PEREPILDID

Helga vennatütre kojutuleku puhul peetud koosviibimine (Erakogu, 1989)

Arnold tütarde Astridi ja Kariniga (Erakogu, 2009)

LISA 2. ARNOLDI HAUAPLATS JA MÄLESTUSTAMM

(Erakogu)

(Aan, 2020)

LISA 3. PILDID ARNOLDIST

Arnold Rakvere kaitseväes (Erakogu, 1936)

Arnold koduaias (Erakogu, 2002)

LISA 4. ÜHE RAHVAJUTU JÄLGEDES

Eelmise sajandi keskpaigus teadsid mitmed vanemad Valila ja Silmsi küla inimesed, oli veel teisigi, rääkida sellest kuidas Patkuli nimeline mees suure saatjaskonnaga Valila, Vaali ja Silmsi külade vahelisel territooriumil mõnda aega peatus. Et neil juttudel ajalooline põhi all on, seda kinnitasid siis selgemini mitmed märgid.

Elavatekirjas enam mitte olevad inimesed teadsid rääkida, et Järva-Jaani lähedal asuva Karinu mõisa juurest tulnud Patkul Müüsleri ja Köisi suunas peaaegu otse, siis pöördunud veidi kagu poole ja läinud edasi eelpool nimetatud koha suunas, mis oli ja on praegugi kaetud soode ja metsadega.

Oli arvamisi, et enne Patkuli teeasumist, moonavoori ja suure julgestusüksusega, (300 meest) oli kindlasti luuret tehtud, või omati täpseid kaarte või plaane maa kohta, mida tuli läbida, kuna palju oli soist pinnast ja metsaga kaetud maaala. Kui Patkul läbis neid kohti, siis pidi ta julgestusüksuse ja moonavoori edasitoimetamiseks ehitama päris palju palkteid. Need palktee kohad olnud veel selgesti eelviimase sajandi lõpul näha või arusaada, sest ümberringi laiunud metsarägastik, aga arvatava palktee kohal, pehmel pinnasel, ainult üksik madal võsa. Seda teadsid rääkida E. Ilmas Valilast ja H. Paap Silmsist.

Kui kunagise Silmsi uudismaasunduse tarvis oli kraavi kaevatud, siis kraav oli läbinud Karinsaare lähedal endisaegse palktee, kus lamanud palk palgi kõrval, lisaks veel suuri kive. Seda teadis rääkida Alfred Paap Paidest ja kinnitasid Mägi Türilt, kes oli ise kaevetöödel olnud ning endise Estonia kolhoosi esimees Heino Marrandi, kes oli sel ajal olnud kaevetööde kümnik.

Müüsleri piirist vaalini, mitme kilomeetri pikkusel ja laiul poolsoisel metsamaastikul olevatel mitmetel kõrgematel saarekestel, on kohaliku rahvasuus olnud ammust ajast oma nimetused. Ühtedel andmetel Valilast Vaali poole minnes on esimene Puus(s)aar, siis Hobusaar, Oravsaar, Haavassaar, Kuusiksaar, Keldrimägi, Karinsaar ja Suuressaar. Mäletati ka väikese muudatusega nime järjestust.

Silmsis kuulnud juttude kohaselt olnud Karinsaarel kunagi klooster, Keldrimäel aga kloostri kelder. Hiljem jäetud teadmata põhjusel klooster maha, kuid enne matnud mungad kloostri varanduse Keldrimäele. Ka Joh. Ilmas Valilast teadis jutte peidetud varandusest, kuid tema teada kuulunud maetud aarded Patkulile.

Nende kloostri hoonete näol leidnud Patkul endale sobiva varjupaiga mõneks ajaks. Kloostri olemasolu võib siiski uskuda, vaatamata sellele, et seda teadsid rääkida ainult vähesed vanad inimesed. Ei võinud ju Patkul selle lühikese ajaga, mis ta sääl maapaos oli, rajada sellist majapidamise hoonete hulka ega kujundada puude istutamisega alleesid, mis osaliselt on tänini säilinud. Seda suurt tööd pidi tegema keegi teine varemalt, kes seal peatus ja elas.

Veel praegugi kasvab Keldrimäel tammi, saari, pärni, vahtraid ja muudki, milliseid ligiläheduses, ega teistel saarekestel ei kasva. Järgijäänud puude asetuse järgi võib arvata, et neid on toonud sinna ja istutanud inimesi. Veidi eemal, nimetatud paikadest, asub soo, mida on kutsutud Võllaste sooks. Seal olla Patkul poonud vangilangenud oma vaenlasi.

Veel üle möödunud sajandi lõpus olnud osa võllapostist püsti, mädanenud rõhtpalk lamanud samas maas. Säält ligidalt käinud Silmsi rahvas suvel otse endi heinamaadele heinale, nagu teadis rääkida E. Ilmas, kes oli ise pärit Silmsist.

Pääle Patkuli lahkumist neist metsadest, on mahajäänud hooned kas õnnetu juhuse läbi, või kuritahtlikkuse tõttu ära põlenud, mida on tõendanud kaevamisel nähtavale tulnud tahmased hoonete aluskivid koos sütega.

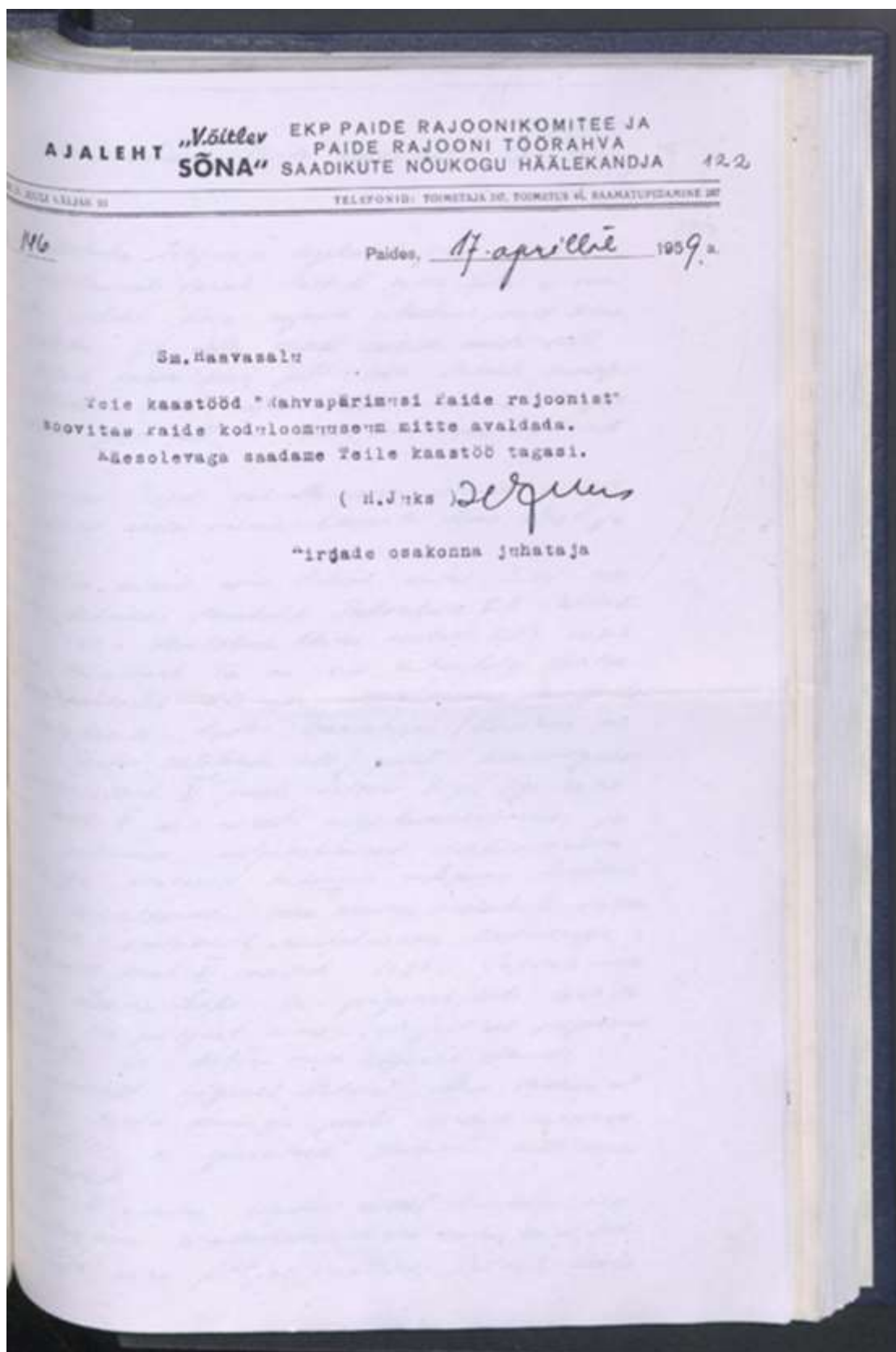
Õige pea on alanud Keldrimäel aga aarete otsimine inimeste poolt ja neid olnud omalajal palju. Nende poolt kaevatud aukude kohti oli veel hiljaaegu Keldrimäel aru saada. Umbes 25-aastase mehe (1908-1909) proovinud ka Joh. Ilmas ja Kaarel Viidakas Valila külast, endi õnne Keldrimäel kaevamisega. Neljapäeva öösel, täiskuu ajal jaanipäeva paiku, võetud kaasa labidas, revolver ja mindud metsa. Sel ajal pidid peidetud aarded end ilmutama. Kaevamisel tulnud välja ridamisi tahmunud kivi ja sütt, aga ei jälgegi aaretest. Mehed pidasid neid kive hoone vundamendi kivideks.

Peaaegu sajand tagasi käinud seal iseäralikud võõrakeelsed varaotsijad – mees ja naine, kel olnud kaasas täpsed kaardid ja joonised. Rahvas pidanud neid maapaos olijate rootslaste järeltulijateks. Kas nad midagi leidsid ja ära viisid pole teada.

Liikus veel teisigi jutte. Elviine Rooleht Valilast teadis, et neis paigus olnud hoopis sõdade ajal varjul Karinu mõisa saksad. Ado Sillamaa Valilast rääkis, et Karinu mõisnik võitnud selle metsaga kaetud maatüki kaardimängus. Võib - olla on seega Karinsaare nimi seotud Karinu mõisaga.

Kes siis võis olla Patkul? Ajalugu tunneb kolme sellenimelist meest XVII sajandist, kes tegutsesid ka Eesti alal. Nendest kõige enam võiks käesoleva looga seostada Liivi maanõunikku, diplomaati ja sõjaväelast Johann Reinhold Patkult (1660–1707). Oma mitte pika, kuid seda kirjuma elu jooksul jõudis ta muu hulgas sattuda Rootsi kuninga Karl XI juures ebasoosingusse oma liiga ägeda esinemise tõttu mõisade reduktsiooni küsimustes. Tema korduvad väljaastumised rootsivaenulike taotlustega äratasid kuningas meelepaha. Avalikud katsed rüütelkonda Vene suunas meelestada, kutsusid esile vastuolud rüütelkonna ladvikuga. 1693. a. saadab Karl XI Patkuli maapakku Soome, kuid ta põgeneb sealt läbi Eesti Kuramaale. Kuramaalt põgeneb Patkul edasi Poola, sest tagaselja Rootsi kuninga poolt tehtud surmaotsuse tõttu ei garanteeri Kuramaa enam talle julgeolekut. (Haavasalu)

LISA 5. TEATIS KOOSTÖÖST KEELDUMISEST

(EFA I 9, 122, 1959)

LISA 6. ARNOLDI VANAISA JUTUSTUS

Minu vanaisa Jüri Langberg'i jutustus. Ta suri 1939. a. 83aasta vanuses. Elas samas kus mina praegu.

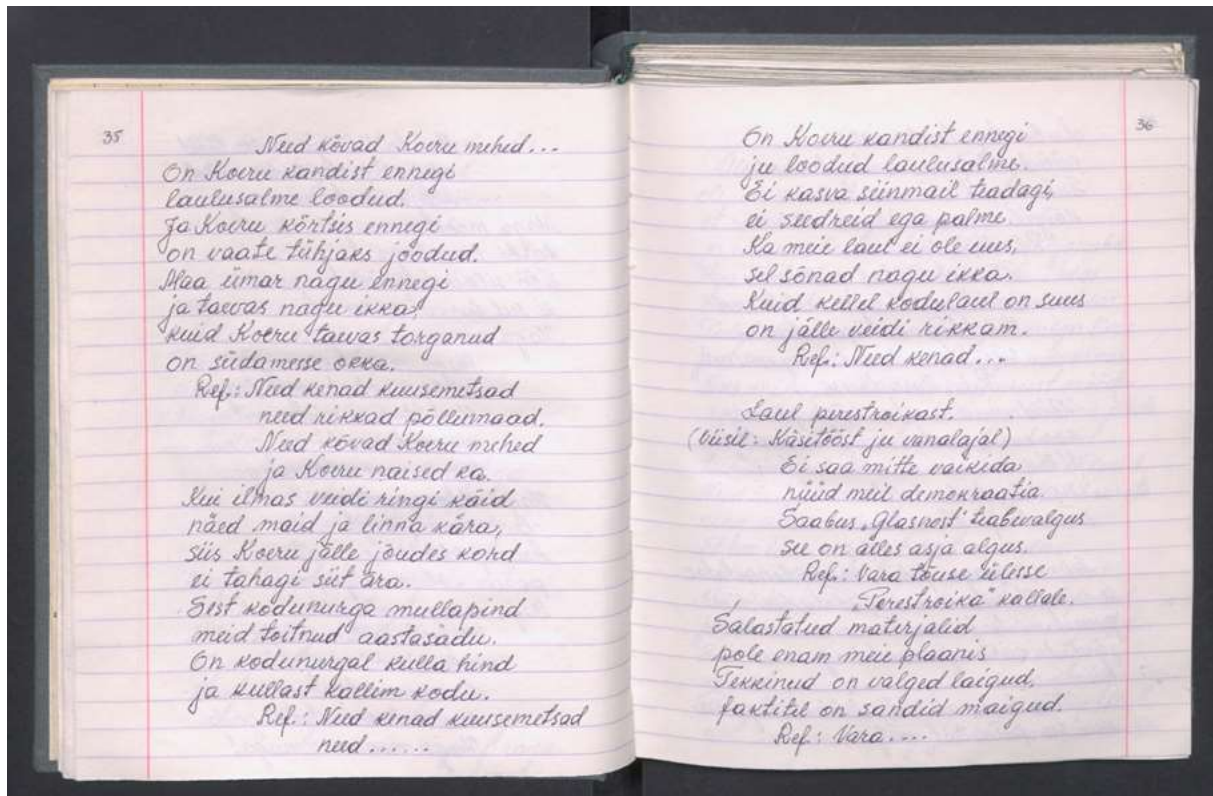
Tema üleaedne, Joosep Breemraud läinud koos sulase ja kahe hobusega talvel heinamaalt heinu tooma. Heinamaad asusid kaugel, seitsmest kuni viieteistkümne km kaugusel. See oli suvise tee pikkus, kuid talvel käidi poole otsemat talveteed kaudu, mis viis soodest ja rabadest läbi. Ka nemad läksivad talveteed mööda, kus tuli ületada külmanud kraave ja soonikuid. Ühel soonikul oli hagu sisse raiutud ja ei olnud täiesti külmanud. Hommikul koidu ämaruses läks ka noor mära, kes oli tiine ja oli peremehe enda käes, teise järgi kraavi soonikust üle.

Tagasiteel koormatega tuli sulane vanema hobusega soonikust üle, kuid noor mära peremehe käes hakanud tõrkuma, nagu läheks aga ei lähe ka, kraabib jalaga ja ajab tagaspidi.

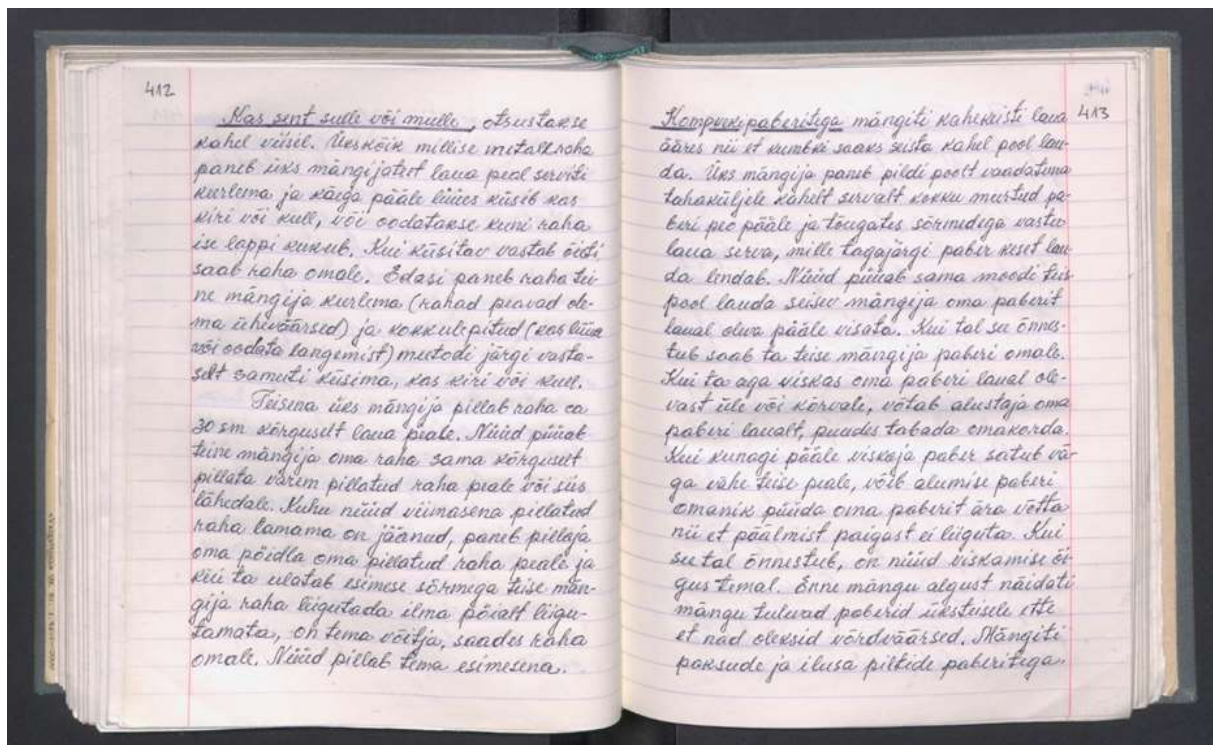
Sulane pidanud oma hobuse kinni, tulnud koorma otsast maha ja võtnud noore mära päitsetest kinni ja püüdnud nõnda meelitades soonikust üle tuua, kuid asjata. Nüüd sulane võtnud oma kaelast salli, millel olnud punased triibud otstes, sidunud sellega hobuse silmad kinni ja nüüd läinud hobune pool hüpates soonikust üle. Kevadel kui mära poeginud, olnud varsal silmade asemel punased veritsevad klombid. Pole osanud või näinud imema minna ja löönud oma pead vastu sõime ja seinu. Mõne päevaselt lasknud peremees kedagi võõrast ta ära tappa.

Vanaisa hoiatas mind et ramma hobust ei tohi ehmatada, silmi kinni siduda ega sundida niisugusesse kohta minema kuhu hobene ei taha. (RKM II 382, 38/40, 1985)

LISA 7. KÄSIKIRJALINE MATERJAL

Laul „Need kõvad Koeru mehed“ (RKM II 454, 35/6, 1992)

Vanaaegsed mängud (RKM II 417, 412/3, 1988/9)